

Typological analysis of orientalists' views on Ibn Saba's existence

ali jadidbonab,¹ / Safari foroshani, nematollah²

(DOI): [10.22034/MTE.2022.12476.1578](https://doi.org/10.22034/MTE.2022.12476.1578)

Abstract^r

Original Article

P 77 - 94

Analyzing the opinions of Orientalists about Abdullah bin Saba, from the perspective of historical analysis, is of particular importance. The problem of this research is to examine and analyze the thoughts of Orientalists regarding Abdullah bin Saba in terms of his external and hypothetical existence. This research has been done with the motive of knowing the views of the Orientalists about Abdullah bin Saba' regarding its real existence or non-existence, and achievement this goal is possible by describing and explaining the role and performance of Abdullah bin Saba, by collecting library data and using a descriptive-Analytical method. The output of this research was to examine the opinions of Orientalists in terms of the real existence or non-existence of Ibn Saba. From the analysis point of view, due to the access of most Orientalists to Sunni sources, lack of sufficient knowledge of Shia sources and thoughts, the fact that the majority of Muslims in the Islamic world are Sunni, has strengthened the opinions of Sunni scholars in the perspective and studies of Orientalists towards Abdullah bin Saba.

Key words: analysis, typology, Orientalists, Ibn Saba, Shiism, Jews.

1 - PhD student of Islamic history at Tehran University of Islamic Religions, researcher at Al-Mustafa International Research Institute. (Corresponding Author) .alijadidbonab@yahoo.com

2 -. Assistant Professor, Department of Islamic History, University of Islamic Religions, Tehran, Iran.farrahi.as@gmail.com

Received: 2022/12/11 | Accepted: 2021/11/23

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 | <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

تحلیل گونه شناسانه دیدگاه‌های مستشرقان درباره وجود ابن سبأ

علی جدیدبناب^۱ عبدالله فرهی^۲

شناسه دیجیتال (DOI): [10.22034/MTE.2022.12476.1578](https://doi.org/10.22034/MTE.2022.12476.1578)

علمی - پژوهشی

ص: ۹۴/۷۷

چکیده

واکاوی آراء مستشرقان درباره عبدالله بن سبأ، از منظر تحلیل تاریخی، دارای اهمیت خاصی است. مسأله این پژوهش در وجه کلی بررسی و تحلیل اندیشه‌های مستشرقان نسبت به عبدالله بن سبأ از حیث وجود خارجی و فرضی است. این پژوهش با انگیزه شناخت دیدگاه‌های مستشرقان درباره عبدالله بن سبأ نسبت به وجود واقعی یا عدم وجود آن انجام گرفته است و نیل به این مقصد در سایه توصیف و تبیین نقش و عملکرد عبدالله بن سبأ، با گردآوری داده‌های کتابخانه‌ای و به روش توصیفی تحلیلی میسر است. برونداد این پژوهش، بررسی آراء مستشرقان از حیث وجود واقعی یا عدم وجود ابن سبأ بوده است. از جنبه تحلیل، به جهت دسترسی اغلب مستشرقان به منابع اهل سنت، عدم اطلاع کافی از منابع و اندیشه‌های شیعه، سنی بودن اکثریت مسلمانان جهان اسلام، سبب تقویت آراء دانشمندان اهل سنت در منظر و مطالعات مستشرقان نسبت به عبدالله بن سبأ گردیده است.

کلیدواژه‌ها: تحلیل، گونه‌شناسانه، مستشرقان، ابن سبأ، تشیع، یهود.

۱. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام دانشگاه مذاهب اسلامی تهران، پژوهشگر پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی (ص). (نویسنده مسئول)

alijadidbonab@yahoo.com

۲. استادیار دانشگاه مذاهب اسلامی، تهران، ایران farrahi.as@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۴/۱۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۲۰

مقدمه

کندوکاو در وجود، نقش و عملکرد عبدالله بن سبأ از نگاه مستشرقان از اهمیت و جایگاهی سترگ برخوردار است؛ چرا که اندیشه‌های خاورشناسان در آکادمی‌های علوم اسلامی تأثیرگذار و مطرح نظر است. آنچه در این پژوهش مطرح است اینکه وجود خارجی یا عدم وجود عبدالله بن سبأ چگونه ارزیابی می‌شود؟ آراء مستشرقان در رابطه با عبدالله بن سبأ چه بوده و در تحلیل آن چه می‌توان گفت؟ وجود یا عدم ابن سبأ شامل چه مواردی می‌شود و در تحلیل و ارزیابی آن چه مطالبی را می‌توان ارائه نظر نمود؟

بر این مبنا و در راستای پاسخگویی به سوال مطرح شده، با استفاده از منابع و مستندات موجود در این زمینه، سعی در ارائه پاسخی مناسب و مطلوب بوده تا امکان تبیین ارزیابی نقش و عملکرد عبدالله بن سبأ در منابع معتبر میسر گردد. به نظر می‌رسد یکی از موارد مهم در تبیین عبدالله بن سبأ از منظر مستشرقان، بررسی و تحلیل وجود یا عدم وجود وی بوده است. در بررسی و کاوش دیدگاه مستشرقان نسبت به وجود یا عدم وجود وی، اندیشه و انگاره‌های مختلفی از جانب مستشرقان ابراز شده است. در این راستا آراء و نظریات شرق شناسان نسبت به وی در ابعاد وجودی و شخصیتی عبدالله بن سبأ، مورد بررسی، تحلیل و ارزیابی قرار می‌گیرد.

در بیان پیشینه تحقیق می‌توان به آثار علامه سید مرتضی عسکری اشاره نمود: ۱- عبدالله بن سبأ و اساطیر آخری، در ۳ جلد، علامه عسکری در این اثر با بررسی آراء و اندیشه‌های مختلف اعم از مورخین، رجالیون، فرقه نویسان و ... به جعلی و ساختگی بوده عبدالله بن سبأ رسیده و با بررسی منابع و روایات در این زمینه در نهایت، همه به تاریخ طبری می‌رساند که وی هم، همه این روایات را از سیف بن عمر نقل می‌کند و در نهایت به بررسی شخصیت سیف و مردود بودن وی از جانب عالمان شیعه و سنی می‌پردازد. در این اثنا نیم نگاهی نیز به آراء مستشرقان در رابطه با عبدالله بن سبأ دارد. ۲- یکصد و پنجاه صحابی ساختگی، در ۴ جلد، نویسنده در هر جلد از کتاب تعدادی از صحابه را مورد بحث قرار داده است. شیوه بحث بدین ترتیب است که ابتدا آن صحابی از زبان مورخینی مانند ابن حجر و طبری معرفی و مورد نقد و بررسی قرار گرفته است. در این کتاب مباحث ارزشمندی در رابطه با روایات سیف بیان شده است. دو کتاب سیف (فتوح و جمل) مورد بررسی قرار گرفته و بر غیر اعتماد بودن مطالب آنها تاکید شده است. این اثر با نگاه انتقادی عالی نگاشته شده است.^۱ در این اثر

۱. عسکری، سید مرتضی. ۱۳۷۸ ش. یکصد و پنجاه صحابی ساختگی. محقق: محمد سردارنیا. قم: دانشکده اصول

به رفتار برخی از افراد و جریان‌ها در جهت جعل حدیث، انتشار دروغ و افسانه توسط افرادی همچون سیف بن عمر در جهت ایجاد شک و شبهه، ایجاد اختلاف و تفرقه و وارونه جلوه دادن سنت پیامبر (صلی الله علیه وآله و سلم) توجه داده شده است.^۱ در مجموع ۴ جلد کتاب به ۱۵۰ صحابی که توسط سیف بن عمر ساخته و پرداخته شده‌اند و وجود خارجی نداشتند، توجه داده شده است. علامه عسگری معتقد است که در واقع عبدالله بن سبأ همچون همه این افراد، ساخته و پرداخته سیف بن عمر است. این کتاب در واقع به شخصیت‌سازی‌های فرضی و غیرواقعی جهت اهداف خاصی توجه داده است که همین زمینه را برای تضارب آراء در رابطه با شخصیت‌هایی همچون عبدالله بن سبأ توسط گونه‌های مختلف خاصه مستشرقان فراهم ساخته است. در کل به غیر از آثار علامه عسگری، پژوهشی قابل اعتنا و در خور چه در قالب کتاب یا مقاله و رساله به صورت مستقیم نگاشته نشده است. در این تحقیق، علاوه بر توجه دادن به موضوع اختصاصی دیدگاه مستشرقان درباره عبدالله بن سبأ، به واکاوی وجودی عبدالله بن سبأ از منظر مستشرقان و تحلیل آن پرداخته شده است. در این پژوهش، بعد از بیان مقدمه، به کندوکاو در وجود خارجی یا عدم وجود عبدالله بن سبأ پرداخته شده و آراء متعدد مستشرقان مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است.

استشراق عبارت است از دانش پراختن به شرق یا دانش شناخت شرق. (الویری، ۱۳۸۱، ص ۳۱) مستشرقان در حوزه مطالعات اسلامی، مطالعات زیادی در ابعاد مختلف انجام داده‌اند که برخی از این مستشرقان، هم یهودی بوده و هم به طور عمده در حوزه تشیع به کاوشگری پرداخته‌اند که از جمله شیعه پژوهان مستشرق یهودی: گلدزیهر، اسحاق حسون و ژوزف الیاش از جایگاه خاصی برخوردارند و در این میان نیز گلدزیهر نقطه عطف آغازین آنان می‌باشد. پایه‌گذاری دانشگاه‌ها در برجسته شدن رویکرد تحقیقاتی آنان و ارتباط مراکز آنان با آلمان مهم است و بزرگترین خاورشناسان در این مراکز پژوهش کرده‌اند و پیروزی انقلاب اسلامی ایران در تحول رویکرد شیعه پژوهی شیعه پژوهان و دانشگاه‌های آنان تأثیر شگرفی داشته است. (بارانی، ۱۳۹۷، ص ۷)

با توجه به آنچه که در رابطه با عوامل موثر در تقویت همسان‌پنداری یهود و تشیع مطرح گردیده، عبدالله بن سبأ از مؤلفه‌های بسیار تأثیرگذار بوده است و به طور کلی شیعه‌پژوهان، خاصه مستشرقان در رابطه با عبدالله بن سبأ از حیث ماهیت و شخصیت دارای دیدگاه‌های متفاوتی همچون: عرب بودن، یهودی بودن، تمایل به مسیحیت داشتن، تأثیرپذیری از ادیان، سبئی بودن و یمنی بودن می-

دین، ج ۱، ص ۱۳.

۱. عسگری، سید مرتضی. ۱۳۷۸ ش. یکصد و پنجاه صحابی ساختگی. محقق: محمد سردارنیا. قم: دانشکده اصول دین، ج ۱، ص ۱۵-۱۶.

بناب و فرهی : تحلیل گونه شناسانه دیدگاه‌های مستشرقان درباره وجود ابن ۸۱

باشند و نیز از حیث وجود یا عدم دارای سه دیدگاه عمده مثبتین، منکرین و تردیدکنندگان در وجود وی خواهند بود:

۱- وجود واقعی یا فرضی داشتن عبدالله بن سبأ

کنکاش در وجود و واقعیت داشتن عبدالله بن سبأ از ابهامات متون تاریخی است که سبب اختلاف نظر در بین اندیشمندان اسلامی و مستشرقان گردیده است که در این راستا به بررسی دیدگاه مستشرقان در رابطه با عبدالله بن سبأ پرداخته می‌شود:

۱-۱ - طرفداران نظریه وجود واقعی ابن سبأ

برخی از طرفداران وجود خارجی ابن سبأ، مستشرقان مؤلف دایرة المعارف هستند. این گروه از مستشرقان که عبارتند از: هوتسمان، ولاینسک، اورنلد، برونسال، هیونک، شاده، پاسیه، هارتمان و کیب، در رابطه با عبدالله بن سبأ در دایرة المعارف اسلامی چنین نگاشته‌اند که اگر به گفته طبری و مقریزی اکتفا شود، باید گفت که از جمله چیزهایی که عبدالله بن سبأ مردم را به آن دعوت می‌کرد، رجعت محمد (صلی الله علیه و آله و سلم) بود. و همچنین می‌گفت: هر پیغمبری جانشینی دارد، و علی (علیه السلام) جانشین محمد است؛ بنابراین بر هر فرد با ایمانی واجب است که با گفتار و کردار خود از حق علی طرفداری کند. و گفته‌اند که عبدالله بن سبأ اشخاصی را برای تبلیغ این طرز فکر به کار گماشته بود و خود جزء آنانی بود که در ماه شوال سال ۱۵ ق. مطابق با آوریل سال ۶۵۶ م. از مصر به جانب مدینه حرکت کردند. (جمعی از خاورشناسان، ۱۹۶۹ م، ۱: ۲۹؛ علامه عسکری، ۱۳۹۱ ش، ۶۰)

دوایت. م. دونالدسون نیز از مستشرقان و اسلام شناس بوده و در ۱۶ دسامبر ۱۸۸۴ م/۱۳۳۲ ق در خانواده‌ای روحانی و وابسته به کلیسای مشایخی در ایالت اوهایو متولد شد. وی درباره عبدالله بن سبأ در یکی از کتاب‌هایش چنین نگاشته است که قدیم‌ترین روایات، ما را به این نتیجه رهبری می‌کند که ادعای خلافتی که علی می‌کرد، در نظر یاران و شیعیانش، فقط جنبه سیاسی نداشته بلکه حقی الهی بوده است؛ و افکار و تعلیمات و دسایس شخص مرموزی که در تاریخ اسلام بوده، در انتشار این عقیده سهم بسزایی داشته است. چه، در زمان خلافت عثمان شخصی به نام عبدالله بن سبأ پیدا شد که به تعلیمات دامنه‌داری دست زد، طول و عرض شهرهای اسلامی را می‌پیمود، و چنانچه طبری می‌گوید هدفش تباه ساختن مسلمانان بوده است. (دونالدسون، ۱۴۱۰ ق، ۵۸)

رنالد الین نیکلسون (Reynold Alleyne Nicholson) (۱۹ اوت ۱۸۶۸-۲۷ اوت ۱۹۴۵) خاورشناس و اسلام‌شناس انگلیسی، شارح و مترجم آثار عرفانی فارسی و اسلامی به زبان انگلیسی

است. وی نیز یکی دیگر از خاورشناسان است که در یکی از کتب خویش بیان داشته است که عبدالله بن سبا کسی است که جمعیت سبائیان را تأسیس کرد. او از ساکنین صنعای یمن بود. گویند وی یهودی بوده و در زمان عثمان اسلام آورد و یکی از مبلغین جهانگرد شد. مورخان درباره او بر این عقیده‌اند که وی همواره از جایی به جای دیگر سفر می‌کرد تا مسلمانان را گمراه کرده، در میان ایشان تفرقه ایجاد کند. ابتدا در حجاز پدیدار گشت، سپس در بصره و کوفه، و آنگاه در سوریه و بالآخره در مصر رحل اقامت افکند. وی مردم را دعوت می‌کرد که به رجعت اعتقاد داشته باشند. (نیکلسن، رینولد الین. ۱۹۰۷م، ۲۱۵)

فان فلوتن (۱) (۱۸۶۶-۱۹۰۳) از خاورشناسان هلندی و از شاگردان یکی از اسلام شناسان هم وطن خویش، دخویه (۱۸۳۶-۱۹۰۹) می‌باشد. وی در یکی از تالیفات خویش در رابطه با سبائیان و عبدالله بن سبا چنین بیان می‌دارد که سبائیان یاران عبدالله بن سبا می‌باشند. وی همان کسی است که در تمام دوران عثمان بن عفان، علی را برای خلافت سزاوارتر می‌دید. (فان فلوتن، ۱۹۶۵م، ۷۹)

از دیگر مستشرقان شان انتونی است که در جدیدترین پژوهش خود درباره ابن سبا معتقد است که عبدالله بن سبا احتمالاً وجود داشته، اما ابن سبا سیف بن عمر قطعاً وجود نداشته و ابن سبا مؤسس فرقه یا رهبر جنبشی نبوده است. به هر حال حتی اگر وجود ابن سبا پذیرفته شود، با وجود غلو درباره امام علی (ع) و ادعای الوهیت درباره آن حضرت که در منابع متعدد به آن پرداخته شده است، نمی‌توان او را شیعه دانست؛ چرا که تبعیت و اطاعت از امام علی (علیه‌السلام) از مشخصه‌های بارز شیعه است که وی ندارد و چه بسا خروج از اسلام هم دارد. (The Caliph and Heretic: Ibn Saba' and The Origins of Shi'ism, ۱۰۵-۱۳۵)

برخی از مستشرقین از جمله گابریل دانگیری (م ۲۰۱۴م) اتهام منتسب بودن شیعه به عبدالله بن سبا را بیان نموده‌اند. گابریل دانگیری چنین ابراز می‌دارد که مؤرخین سنی و اغلب خاور شناسان مسیحی، ریشه شیعه را تعلیمات ابن سبا می‌دانند. با این همه شیعیان بدین انتساب شدیداً اعتراض می‌کنند. (دانگیری، گابریل، ۱۳۵۴ش، ۲۷۳)

۱-۲- طرفداران نظریه عدم وجود ابن سبا

کسانی که معتقد به عدم وجود خارجی عبدالله بن سبا بوده و منکر نقش وی در جریانات تاریخی صدر اسلام هستند عبارتند از: «محمد عبد الحی شعبان (شعبان، ۱۹۸۳م)، هشام جعیط (جعیط، ۲۰۰۴م، ۷۵)، أحمد لواسانی (لواسانی، ۱۴۰۸ق، ۳۱۸)، سید مرتضی عسکری (عبد الله بن سبا و أساطیر آخری)، ابراهیم

بناب و فرهی : تحلیل گونه شناسانه دیدگاه‌های مستشرقان درباره وجود ابن ۸۳

محمود(محمود، ۱۹۹۶م، ۱۹۲)، دکتر عبد العزیز هلابی(الهلابی، ۱۹۸۷م، ۷۱)، نویسنده مصري أحمد عباس صالح(صالح، ۱۹۷۲م، ۹۵)، دکتر علي الوردی(وردی، ۱۴۳۰ق، ۲۷۴) و دکتر شیبی(شیبی، کامل مصطفی، ۱۹۸۲م، ۱: ۸۹)». ولی در بین مستشرقان کسی یافت نگردید.

برخی از مستشرقان درباره وجود عبدالله بن سبأ به دیده تردید می‌نگرند و از گزارش‌های تاریخی صورت گرفته نسبت به عبدالله بن سبأ استنجا وجود وی را ندارند، بنابراین همین نگاه تردیدی در بررسی گونه‌شناسی وجود عبدالله بن سبأ، ملحق به عدم می‌شود. واکاوی دیدگاه‌های تردیدکنندگان از مستشرقان گویای این واقعیت است که نخستین عامل تردید در این زمینه، وجود سیف بن عمر در اسناد گزارش‌هاست که سبب فزونی عامل تردید گردیده است. از جمله مستشرقانی که در زمره تردید کنندگان محسوب می‌شوند عبارتند از:

یولیوس ولهاوزن (Julius Wellhausen) (۱۸۴۴-۱۹۱۸) از مشاهیر مستشرقان آلمانی است که نسبت به گزارش طبری تردید نموده و بحث سیف بن عمر را بیان می‌دارد. (ولهاوزن، ۱۹۶۸م، ۳۹۶-۳۹۹؛ اشعری، ابوالحسن، ۱۴۰۰ق، ۲: ۲۰) وی در یکی از کتاب‌هایش درباره عبدالله بن سبأ و سبائیان چنین نگاشته است که سبائیان اسلام را تغییر دادند. برخلاف قرآن، معتقد بودند روح خدا در جسد پیامبر خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) حلول نموده، پس از وفات او در علی و آل علی حلول کرده است. علی در نظر ایشان خلیفه‌ای ردیف ابوبکر و عمر به شمار نمی‌آمد؛ بلکه آن دو را غاصب حق وی می‌دانستند و معتقد بودند روح قدسی در علی حلول کرده است. همچنین وی در ادامه نگاشته است که می‌گویند سبائیان منسوب به عبدالله بن سبأ می‌باشند. او مردی یهودی از اهالی یمن بوده است. البته بی‌تردید ولهاوزن در اینجا مدرک خود را بیان نکرده است، ولی در کتابش، مطلب را به طور مشروح بیان کرده، مدرک خود را نیز تعیین نموده و گفته است که سیف می‌گوید که سبائیان از اولین روز، اهل شر و بداندیش بودند. عثمان را کشتند و آشوب و جنگ داخلی را به روی مسلمانان گشودند. بیشتر ایشان از موالی و غیر عرب بودند. سبائیان به متابعت از عبدالله بن سبأ عقیده داشتند روح رسول خدا رجعت می‌کند و در بدن اهل بیئتش حلول می‌نماید. (ولهاوزن، ۱۹۶۸م، ۳۹۶-۳۹۹)

علامه عسگری در همین راستا در کتابش بیان می‌دارد که این بود خلاصه آنچه ولهاوزن از سیف نقل کرده و دو بار نامش را تصریح نموده است. در مقدمه کتاب، آنجا که سیف را می‌ستاید معلوم می‌شود که وی روایت‌های سیف را از طبری اخذ کرده است؛ بنابراین مدرک ولهاوزن نیز طبری است و به واسطه طبری، این افسانه را نقل کرده است. (علامه عسگری، ۱۳۹۱ش، ۶۱) و در پایان هم چنین نتیجه می‌گیرد که تا اینجا معلوم شد آنان که این داستان را آورده‌اند، همگی بی‌واسطه و یا به یک

واسطه یا بیشتر، سند روایت‌شان به طبری ختم می‌شود. (علامه عسکری، ۱۳۹۱ ش، ۶۱)
 ولی وی در رابطه با عبدالله بن سبأ بحث چندان قابل توجهی را ندارد و در اثر خویش تحت
 عنوان: تاریخ الدولة العربی در رابطه با معرفی جریان مختار، یادآور این نکته است که عمده شهرت
 تاریخی فرقه سبئی به سبب وجود مختار ثقفی بوده است. (ولهاوزن، ۱۹۶۸ م، ۴۷۵؛ ولهاوزن، ۱۳۷۸ ش، ۳۸،
 ۱۷۰، ۱۷۱؛ عوده، ۱۹۹۹ م، ۶۶)

احمد امین مصری (۱۸۸۶-۱۹۵۴) تأثیرپذیری تشیع از یهود را به ولهاوزن نسبت داده و می‌نویسد
 که ولهاوزن معقد است که تأثیرپذیری تشیع از کیش یهود بیشتر از آئین فارس است، و دلیل وی هم
 این است که مؤسس تشیع، عبدالله بن سبأ یهودی بوده است. (امین مصری، ۱۹۷۵ م، ۲۷۷)
 مهم‌ترین منبعی که به فعالیت‌های سیاسی ابن سبأ بر ضد عثمان اشاره کرده، سیف بن عمر
 بوده که طبری به آن اشاره کرده است. ذهبی مطلبی در نکوهش سیف بن عمر و رد وی به عنوان
 یک راوی قابل اعتماد ذکر نموده است. ولهاوزن نیز وی را در زمینه‌های دیگر فاقد اعتبار می‌داند.
 (Hodgson, "Abd Allāh b. Saba", ۱)

اسرائیل فرید لندر (Fried Laender) مقاله‌ای درباره عبدالله بن سبأ در حدود هشتاد صفحه
 در سال ۱۹۰۹ م و ۱۹۱۰ م در دو شماره از مجله آسوری منتشر شده تلاش می‌کند با حذف زواید
 آشکار، میان این اخبار متعارض هماهنگی ایجاد کند. وی ضمن پذیرفتن یمنی بودن عبدالله بن
 سبأ، صنعاء را به نقل از سیف زادگاه او دانسته، و ابن سبأ را از تبار حاکمان سرزمین سبأ خوانده و لقب
 حمیری و سیه چرده بودن مادرش را نیز به همین موضوع مرتبط می‌سازد. فرید لندر پا از این نیز فراتر
 نهاده و حدس می‌زند که ابن سبأ با اتیوپی نیز روابطی داشته است. هدف او آن است که نشان دهد
 ابن سبأ از ایده بازگشت مسیح از ابرها، تصویری غیرارتدکس و رایج در میان یهودیان حبشه، یهودیان
 فلاشا، استفاده کرده است.

فرید لندر همچون ولهاوزن، در زمینه تردید وجودی عبدالله بن سبأ، ورود به موضوع سیف بن
 عمر داشته و به اینکه که سبأ پدر عبدالله نبوده، بلکه نام قبیله است و با هر یمنی سازگار است، به
 عنوان نظریه مطرح می‌سازد. (زکی زاده، ۱۳۹۴ ش، ۱۶۹) البته تردید فرید لندر نسبت به عبدالله بن سبأ به
 شکل مطلق نبوده است بلکه وی وجود خارجی عبدالله بن سبأ را پذیرفته و حتی در بعضی موارد،
 مؤسس شیعه را عبدالله بن سبأ بیان می‌دارد.

کایتانی (Kaetani Leone) (۱۹۲۶-۱۸۹۶ م): مستشرق ایتالیایی که دارای تالیفات زیادی در
 قالب مقاله و کتاب است که در یکی از تالیفاتش در کتابی تحت عنوان: «حوالیات الاسلام» در بیان

بناب و فرهی : تحلیل گونه شناسانه دیدگاه‌های مستشرقان درباره وجود ابن ۸۵

حوادث ۳۳-۳۵ هجری قمری، گزارش‌های سیف بن عمر را در رابطه با عبدالله بن سبأ نسبت به جریان قتل عثمان مورد انتقاد شدید قرار داده است (ر.ک. به: اشعری، ۱۴۰۰ق، ۲: ۳۰-۳۱؛ عوده، سلیمان بن فهد، ۱۹۹۹م، ۶۸-۷۰) و بدین طریق، تردید خویش را نسبت به عبدالله بن سبأ بیان می‌دارد.

برنارد لوئیس (Bernard Lewis) (م ۱۹۱۶-۲۰۱۸م) یکی از مستشرقان مشهور انگلیسی است که در یکی از آثار و تالیفات خویش تحت عنوان: اسماعیلیان، به طرح مسئله عبدالله بن سبأ پرداخته و نسبت به عبدالله بن سبأ، جزء تردیدکنندگان محسوب می‌شود. همچنین وی نقل قول‌های صورت گرفته توسط فرد لیندر، کایتانی و ولهاوزن را پذیرفته و با آنها هم‌عقیده می‌شود و نیز از راه نقد و بررسی منابع و مآخذ نشان داده‌اند که توطئه و کارهایی که به ابن سبأ نسبت داده شده از اختراعات و ساخته‌های بعدی است.^۱ (لوئیس، ۱۳۶۲ش، ۳۳)

هاینتس هالم (Heinz Halm) (م ۱۹۴۲-) مستشرق و شیعه‌شناس آلمانی است. این نویسنده آلمانی در زمینه اسلام و خصوصاً تشیع تألیفاتی داشته‌است. وی از مستشرقانی است که در وجود واقعی عبدالله بن سبأ تردید داشته و وی را متفاوت‌تر از عبدالله بن سبأ با مشخصه‌های وجود واقعی بیان کرده است. وی در بررسی دیدگاه فرقه‌نگاران شیعی، در یکی از آثارش در رابطه با عبدالله بن سبأ چنین نگاشته است که طبق متون فرقه‌نگاران امامیه، عبدالله بن سبأ در کوفه، یعنی در محیط مستقیم اطرافیان علی (علیه‌السلام) تأثیر داشته است. درباره او جز اینکه یهودی تبار بوده چیزی نگفته‌اند. البته اشعری قمی نسبت (همدانی) را نیز به نامش می‌افزاید که نشان می‌دهد او از موالی قبیله قحطانی یمنی همدان (در جنوب شبه جزیره عربستان) بوده است که برخی شاخه‌های آنان در کوفه ساکن بودند. (هاینتس هالم، ۱۳۹۴ش، ۴۱-۴۲)

هاینتس هالم در بررسی دیدگاه فرقه‌نگاران اهل سنت، در یکی از آثارش در رابطه با عبدالله بن سبأ چنین نگاشته است که طبق اخبار فرقه‌نگاران اهل سنت، ابن سبأ آموزه رجعت را تبلیغ می‌کرد؛ رجعت علی غایب شده از دیده‌ها آن‌چنان که در میراث شیعی آمده است. باید کمی بیشتر در این باره درنگ کنیم زیرا کانون آموزه‌های سبئی است. پنهان شدن علی (علیه‌السلام) و صعودش به آسمان همراه با آموزه‌های ظاهرانگاران گویای این است که کالبد به جا مانده علی نیست، کالبد کسی دیگر است. برخلاف روایات شیعی، در اثر عبدالقاهر بغدادی آمده که ابن سبأ خود یهودی نبود بلکه یکی از پیروانش به نام ابن سوداء یهودی اهل حیره بود که آموزه‌های توراتی خود را درباره اینکه هر پیامبری

^۱ ر.ک. به: زکی زاده، ۱۳۹۴ش، ۱۷۰.

وصی یا وکیل دارد به اسلام منتقل کرد و چنین نسبتی را میان محمد (صلی الله علیه و آله و سلم) و علی (علیه السلام) برقرار دانست. می‌توانیم ابن سوداء را همان ابن اسودی بدانیم که سعد بن عبدالله اشعری قمی در شمار یکی از مهم‌ترین یاران ابن سبأ نام می‌آورد. (اشعری، سعد بن عبدالله، ۱۳۶۰ ش، ۲۰) از نظر بغدادی، و نیز در میراث شیعی، خدا دانستن علی (علیه السلام)، تطوری پسین اما در چارچوب آموزه‌های ابن سبأ است؛ سعد بن عبدالله اشعری کاملاً به درستی این تطور را مربوط به دوران متأخر این فرقه می‌داند. (هاینتس هالم، ۱۳۹۴ ش، ۴۵)

لویی ماسینیون (به فرانسوی: Louis Massignon) (۲۵ ژوئیه ۱۸۸۳ – ۳۱ اکتبر ۱۹۶۲) شرق‌شناس و اسلام‌شناس فرانسوی و محقق تاریخ اسلام بود. با وجود این که کاتولیک‌مذهب بود، سعی کرد اسلام را به‌خوبی بشناسد و به این ترتیب تأثیر عمیقی بر نگاه غرب بر اسلام گذاشت. وی از مستشرقانی است که تردید در وجود واقعی عبدالله بن سبأ نموده و حتی معتقد است که فرقه سبائیه در زمان مختار بوده‌اند و جزو فرقه عینیه محسوب می‌شوند. (Hodgson, "Abd Allāh b. Saba", ..)

۱) ویلیام فردریک تاکر (متولد ۱۹۴۱) در تبیین هویت نژادی ابن سبأ چنین بیان می‌دارد که مسأله هویت نژادی ابن سبأ هرچه باشد، کاملاً محتمل است که او یمنی بوده و از محیطی یهودی برآمده و احتمالاً در معرض اندیشه‌های تک ذات انگارانه (مونوفیزیستی^۱) بوده است. (Friedlaender, "Abdallah b. Saba", XXIV, ۲۷-۳۱) وی در توجیه و تقویت دیدگاه لوی دلاویدا نسبت به عرب بودن ابن سبأ چنین نگاشته است که اگر، آن سان که لوی دلاویدا مدعی است، ابن سبا عرب بوده باشد، بر پایه منبع وی، چنین به نظر می‌رسد که به بنوه‌مندان تعلق داشته است، قبیله‌ای که آیین یهودیت را در زمان ذونواس پذیرفته بود. (تاکر، ۱۳۹۷ ش، ۴۴: ۱۲۳، Schleifer and Motgomery, ۱۹۶۵).

جورجو لوی دلاویدا (به ایتالیایی: Giorgio Levi Della Vida)؛ ۲۱ اوت ۱۸۸۶ در ونیز – ۲۵ دسامبر ۱۹۶۷ در رم) زبان‌شناس یهودی ایتالیایی بود. وی یکی دیگر از مستشرقانی است که تردید در وجود واقعی عبدالله بن سبأ داشته است. وی منکر عبدالله بن سبا یهودی مسلمان شده یمنی گردیده (Hodgson, ۱۹۶۰, ۵۱) و تردید در وجود عبدالله بن سبأ نموده است.

۱. منسوب به Monophysism، «تک ذات انگاری»، باور پیروان یکی از فرق مسیحی که معتقدند عیسی مسیح پس از تجسد تنها یک طبیعت واحد لاهوتی داشته است؛ و این برخلاف اعتقاد غالب مسیحیان است که عیسی را، پس از تجسد، صاحب دو طبیعت لاهوتی و ناسوتی در شخص واحد می‌دانند و نیز برخلاف اعتقاد مسیحیان نسطوری است که عیسی را، پس از تجسد، دارای دو طبیعت لاهوتی و ناسوتی در دو شخص جدا می‌دانند - م.

بناب و فرهی : تحلیل گونه شناسانه دیدگاه‌های مستشرقان درباره وجود ابن ۸۷

۲- تحلیل دیدگاه‌های مستشرقان نسبت به عبدالله بن سبأ

مستشرقان نسبت به وجود خارجی یا عدم آن و یا تردید وجودی وی دارای آراء متفاوت بوده‌اند و نیز به تبع آن در رابطه با هویت و شخصیت وی نیز به اراء دیدگاه‌های متفاوت پرداخته‌اند که نیازمند تحلیل و نقد در خور است که بدان‌ها پرداخته می‌شود:

۱-۲- تحلیل وجود خارجی یا فرضی عبدالله بن سبأ

در بررسی وجود خارجی یا عدم وجود عبدالله بن سبأ، برخی از خاورشناسان اعتقاد به وجود خارجی وی و برخی دیگر تشکیک در وجود وی دارند و برخلاف اینکه در بین اندیشمندان اسلامی تعداد قابل توجهی، معتقد به عدم وجود خارجی عبدالله بن سبأ هستند، ولی در بین مستشرقان کسی که قائل به عدم وجود خارجی عبدالله بن سبأ باشد، یافت نگردید. در تحلیل دیدگاه مستشرقان در این زمینه می‌توان گفت که اولاً به دلیل دسترسی قاطبه مستشرقان به منابع اهل سنت، ثانیاً عدم اطلاع کافی از منابع شیعه و دیدگاه‌های مستدل اندیشمندان شیعه در این زمینه، ثالثاً سنی بودن اکثریت مسلمانان جهان اسلام، رابعاً متن محور بودن بخش عظیمی از دیدگاه مستشرقان که از منابع اهل سنت اقتباس شده، سبب گردیده است تا توازن در دسترسی به منابع و دیدگاه‌های اهل سنت و تشیع توسط مستشرقان ایجاد نگردد و در نتیجه سبب سنگینی و تقویت آراء دانشمندان اهل سنت در منظر و مطالعات مستشرقان گردد. به همین دلیل نسبت به عدم وجود خارجی عبدالله بن سبأ در بین مستشرقان طرفداری وجود نداشته و به طور عمده یا قائل به وجود عبدالله بن سبأ و یا تشکیک در وجود وی بوده‌اند.

در همین راستا اگر مستشرقان سیطره و اشراف کافی بر منابع و آراء عالمان شیعه داشتند و متأثر از منابع اهل سنت نبودند، یا حتی در دو دهه اخیر با آثار و دیدگاه‌های علامه سید مرتضی عسکری درباره ابن سبأ آشنایی داشتند، هرگز این قضاوت‌های یک‌جانبه در مورد تشیع و مسائل مربوط به آن خاصه عبدالله بن سبأ انجام نمی‌گرفت؛ چرا که در منابع اصیل اسلامی و تشیع آمده است: «آغاز پیدایش شیعه را که برای اولین بار به شیعه علی (علیه‌السلام) معروف شدند، همان زمان حیات پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) باید دانست و جریان ظهور و پیشرفت دعوت اسلامی در

بیست و سه سال زمان بعثت، موجبات زیادی در برداشت که طبعاً پیدایش چنین جمعیتی را در میان یاران پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) ایجاد می‌کرد». (طباطبایی، شیعه در اسلام، ۱۳۸۶: ۲۹) بر این اساس اگر این اطلاعات را از شیعه داشتند، هرگز در پیدایش و تأسیس شیعه به سراغ عبدالله بن سبأ نمی‌رفتند و شیعه را به او منسوب نمی‌کردند، چرا که شیعه خیلی از مطالب مطرح شده در منابع اهل سنت را درباره عبدالله بن سبأ خاصه در رابطه با مطالب غلوآمیز و ... رد می‌کند. همچنین در شأن نزول آیه اکمال از طریق منابع اهل سنت و شیعه چنین روایت شده است: «شأن نزول آیه، واقعه غدیر خم در حجة الوداع است. در این واقعه پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) در جمع زیاد از مسلمانان، علی (علیه السلام) را به عنوان امام مسلمانان پس از خود معرفی کرد. روایت از ابی سعید چنین نقل شده است: هنگامی که آیه اکمال نازل شد، پیامبر فرمود: الله اکبر بر کامل شدن دین و تمام شدن نعمت و راضی شدن پروردگار به رسالت من و ولایت علی بن ابیطالب بعد از من. سپس فرمودند: هرکس من مولای او هستم، علی مولای اوست. خداوندا دوست بدار کسانی را که علی دوستدار آنهاست و دشمن بدار کسانی را که علی با آنها دشمن است؛ و باری کن، یاری کنندگان علی را خوار و ذلیل کن خوارکنندگان او را». (حاکم حسکانی، شواهد التنزیل، ۱۳۹۳: ۱۵۷) اگر به این روایات توسط مستشرقان توجه می‌شد، بدون تردید شاهد چنین قضاوت‌های یک‌جانبه از جانب آنان مبنی بر انتساب شیعه به عبدالله بن سبأ و مواردی از این قبیل نبودیم.

۲-۲- تحلیل تاریخی عبدالله بن سبأ در تاریخ طبری

به طور کلی برای اولین بار از بین مورخین، اولین کسی که روایات عبدالله بن سبأ را از زبان سیف بن عمر روایت کرده است، طبری بوده که در تاریخ طبری آورده است و همین سبب شهرت این افسانه گردید و از تاریخ طبری به سایر منابع راه یافت. مستشرقان به طور عمده تکیه بر روایات تاریخی بیان شده در تاریخ طبری کرده‌اند، در حالیکه همه روایاتی که طبری در تاریخ خود درباره عبدالله بن سبأ آورده است، به سیف بن عمر ختم می‌گردد. رد پای عبدالله بن سبأ طبق بیان تاریخ طبری و به روایت سیف بن عمر در چند جا مشهود است:

۱- مرد یهود مسلمان شده‌ای که از مادری سیاه پوست تولد یافته و به منظور براندازی اسلام و افساد در بین مسلمانان، در زمان عثمان مسلمان شد. به بلاد مختلف سفر نموده و مردم را علیه حکومت عثمان تهییج نمود.

۲- به دلیل تشدید نارضایتی‌ها علیه حکومت، عثمان تعدادی را که در بین آنان عمار یاسر هم

بناب و فرهی : تحلیل گونه شناسانه دیدگاه‌های مستشرقان درباره وجود ابن ۸۹

بود، به عنوان نمایندگان خویش جهت پیگیری شکایات مردم، به بلاد مختلف گسیل داشت و عمار به مصر فرستاده شد. بعد از مدت زمانی، همه نمایندگان به غیر از عمار به مدینه برگشتند، به طوری که توهّم ترور عمار پیش آمد. سپس نامه‌ای از جانب فرماندار مصر، عبدالله بن سعد بن ابی سرح، به دست عثمان رسید که خبر از مشارکت عمار با عبدالله بن سبأ می‌داد. در نهایت توطئه‌های سبئیان ثمربخش شد و مردم ناراضی با تجمع در مدینه، عثمان را به قتل رساندند.^۱ (طبری، ۱۴۰۷ق، ۲: ۶۴۷؛ ابن اثیر، ۱۳۵۲ق/۱۹۶۵م، حوادث سنه ۳۰، ص ۳۶)

۳- تا سال ۳۶ هجری دیگر خبری از ابن سبأ نیست و دوباره طبری در جنگ جمل به روایت از سیف بن عمر نقش وی را آشکار می‌کند که با وجود به توافق رسیدن دو سپاه، قاتلان عثمان و سبئیه که صلح را مناسب نمی‌دیدند، با توطئه چینی شبانه، به هر دو سپاه حمله ور شده و سپاهیان به زعم اینکه طرف مقابل آغازگر جنگ بوده، وارد جنگ شدند و منجر به کشته شدن تعداد زیادی از طرفین شد. (طبری، ۱۴۰۷ق، ۳: ۳۸)

۴- عقایدی مربوط به رجعت پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) و وصایت علی (علیه السلام) که با روایات ساختگی توسط سیف بن عمر به عبدالله بن سبأ نسبت داده شده است. (طبری، ۱۴۰۷ق، ۲: ۶۴۷؛ ابن اثیر، ۱۳۵۲ق/۱۹۶۵م، حوادث سنه ۳۰، ص ۳۶)

در حالیکه سیف بن عمر از منظر رجال نویسان اهل سنت هم متهم به کفر و زندقه است و اشتها به این دارد که احادیث زیادی را جعل و از خود ساخته است. بلاد زیادی را ساخته که وجود نداشتند، اصحابی برای پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) ساخته و جنگ‌هایی را ایجاد نموده که هیچکدام وجود خارجی و مستند تاریخی نداشته‌اند. همچنین افسانه عبدالله بن سبأ نیز که در تاریخ طبری فقط ناقل آن سیف بن عمر است، بر اساس شواهد و مستندات تاریخی، ساختگی بوده و به طور کلی شخصیتی به نام عبدالله بن سبأ وجود نداشته است. (صفری فروشانی، ۱۳۷۸ش، ۷۴)

۱. ر.ک. به: طاووسی مسرور، سعید. شخصیتی موهوم یا مبهم (بازخوانی دیدگاه‌های مطرح درباره عبدالله بن سبأ). شماره ۱۲۶ و ۱۲۷. مهر و آبان ۱۳۹۳ش. ص ۶۲-۶۵

نتیجه

بر اساس سیر تحقیق در این پژوهش، وجود تاریخی عبدالله بن سبأ یکی از مسائل مهم و اختلافی در بین عالمان و اندیشمندان اسلامی است، چنانکه مستشرقان هم در این حیطة ورود یافته و دیدگاه‌های مختلفی را در رابطه با وجود واقعی یا عدم وجود وی ابراز داشته‌اند. واکاوی‌هایی که درباره عبدالله بن سبأ و وجود واقعی یا فرضی وی اعم از وجود یا عدم و یا تشکیک در وجود وی صورت گرفته، از جمله موضوعات کلیدی است که از جانب مستشرقان صورت گرفته است. در این زمینه آراء و انگاره‌های متعددی مطرح گردیده است. مستشرقان در زمینه وجود یا عدم وجود عبدالله بن سبأ، به واقعیت یا تشکیک وجودی عبدالله بن سبأ معتقدند.

از جمله یافته‌ها و برونداد مهم این پژوهش، این است که مستشرقان منکر عبدالله بن سبأ نگردیده، بلکه در کنکاش از وضعیت وجودی ابن سبأ، یا قائل به وجود واقعی وی هستند و یا تشکیک در وجود او می‌کنند. قائلین به وجود: مستشرقان مؤلف دایرة المعارف، دونالدسون، نیکلسن، فان فلوتن و گابریل دانگیری بوده و نسبت به عدم وجودش کسی یافت نگردید و قائلین به تردید: ولهاوزن، فرید لندر، کایتانی، برنارد لوئیس، هاینتس هالم، لوئی ماسینیون، تاکر و دلاویدا بوده‌اند.

منابع

- ۱- ابن اثیر، عزالدین . ۱۳۵۲ق/ ۱۹۶۵م . الکامل . بیروت : دارصادر .
- ۲- اشعری، ابوالحسن . ۱۴۰۰ق . مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین . ط ۳ . نشر فرانس شتاینر .
- ۳- اشعری، سعد بن عبدالله . ۱۳۶۰ش . المقالات و الفرق . تهران : انتشارات علمی فرهنگی .
- ۴- الویری، محسن . ۱۳۸۱ش . مطالعات اسلامی در غرب . تهران : سمت .
- ۵- امین مصری، احمد . ۱۹۷۵م . فجر الإسلام . بیروت : دارالکتب العربی .
- ۶- بارانی، محمد رضا و توگوت آتام . پاییز و زمستان ۱۳۹۷ش . «بررسی تحلیلی گونه‌های شیعه پژوهی یهودیان» . دوفصل نامه علمی - پژوهشی مطالعات تاریخی جهان اسلام . س ۶ . ش ۱۲ .
- ۷- تاکر، ویلیام فردریک . ۱۳۹۷ش . مدعیان مهدویت و هزاره‌گرایان . ترجمه حمید باقری . تهران : انتشارات حکمت .
- ۸- جعیط، هشام . ۲۰۰۴م . جدلیّة الدین و السياسة فی الإسلام المبکّر . قم : جامعة المصطفی العالمیة .
- ۹- جمعی از خاورشناسان . ۱۹۶۹م . دایرة المعارف الاسلامیة . چاپ دوم . چاپ لندن .
- ۱۰- حاکم حسکانی، عبیدالله بن عبدالله . ۱۳۹۳ق/ ۱۹۷۴م . شواهد التنزیل . بیروت : مؤسسة الاعلمی للمطبوعات .
- ۱۱- دانگیری، گابریل . ۱۳۵۴ش . شهسوار اسلام . ترجمه کاظم عمادی . تهران .
- ۱۲- دوایت . م . دونالدسن . ۱۴۱۰ق . عقیده الشیعة . بیروت : مؤسسة الشیعة .
- ۱۳- زکی زاده، رنانی . ۱۳۹۴ش . «جستاری درباره عبدالله بن سبا» . فصلنامه علمی-پژوهشی تاریخ اسلام . سال شانزدهم . شماره سوم . شماره مسلسل ۶۳ . سال شانزدهم .

- ۱۴- شعبان، محمد عبدالحی محمد. ۱۹۸۳ م. صدر الأسلام و الدولة الإسلامية. بیروت: الاهلیة للنشر و التوزیع.
- ۱۵- شیبی، کامل مصطفی. ۱۹۸۲ م. الصلة بین التصوف و التشیع. بیروت: دار الاندلس للطباعة و النشر و التوزیع. چاپ سوم.
- ۱۶- صالح، احمد عباس. ۱۹۷۲ م. الیمین و الیسار فی الإسلام. بیروت: المؤسسة العربية للدراسات و النشر.
- ۱۷- صفری فروشانی، نعمت الله. ۱۳۷۸ ش. غالیان (کاوشی در جریانها و برآیندها). مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.
- ۱۸- طباطبایی، سید محمد حسین. ۱۳۸۶ ش. شیعه در اسلام. به کوشش: سید هادی خسروشاهی. قم: بوستان کتاب (مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم).
- ۱۹- طاووسی مسرور، سعید. ۱۳۹۳ ش. شخصیتی موهوم یا مبهم (بازخوانی دیدگاههای مطرح درباره عبدالله بن سبأ). شماره ۱۲۶ و ۱۲۷. مهر و آبان. ص ۶۲-۶۵.
- ۲۰- طبری، محمد بن جریر. ۱۴۰۷ ق. تاریخ الطبری. چاپ اول. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ۲۱- عسکری، سید مرتضی. ۱۳۹۱ ش. عبدالله بن سبأ و دیگر افسانه‌های تاریخی. چاپ اول. قم: انتشارات علامه عسکری.
- ۲۲- عسکری، سید مرتضی. ۱۳۷۸ ش. یکصد و پنجاه صحابی ساختگی. محقق: محمد سردارنیا. قم: دانشکده اصول دین.
- ۲۳- عوده، سلیمان بن فهد. ۱۹۹۹ م. عبدالله بن سبأ و اثره فی احداث الفتنة فی صدر الاسلام. نشر دار طيبة. ریاض.
- ۲۴- فان فلوتن. ۱۹۶۵ م. السیادة العربية و الاسرائیلیات فی عهد بنی امیه. ترجمه حسن ابراهیم حسن و محمد زکی ابراهیم. چاپ دوم. مصر: وزارة الثقافة و السياحة.

بناب و فرهی : تحلیل گونه شناسانه دیدگاه‌های مستشرقان درباره وجود ابن ۹۳

- ۲۵- کشی، محمد بن عمر. ۱۳۴۸ ش. اختیار معرفة الرجال المعروف برجال الكشي. مشهد: مؤسسة نشر دانشگاه مشهد.
- ۲۶- لواسانی، احمد. ۱۴۰۸ ق. نظرات في تاريخ الأدب. چاپ دوم. بیروت: منشورات لواسان.
- ۲۷- لوئیس، برنارد. ۱۳۶۲ ش. تاريخ اسماعيليان. ترجمه: فریدون بدره‌ای. چاپ اول. مشهد: انتشارات توس.
- ۲۸- محمود، ابراهیم. ۱۹۹۶ م. أئمة و سحرة البحث عن مسیلمة الكذاب و عبد الله بن سبأ. ریاض: الریس للكتب و النشر.
- ۲۹- نیکلسن، رینولد الین. ۱۹۰۷ م. تاريخ الادب العربی. چاپ ۱۱. لندن: کمبریج.
- ۳۰- وردی، علی. ۱۴۳۰ ق. وعاظ السلاطين. الطبعة الاولى. بیروت: دار و مكتبة دجلة و الفرات.
- ۳۱- ولهاوزن، جولیوس. ۱۹۶۸ م. تاريخ الدولة العربية من ظهور الاسلام الى نهاية الامويه. ترجمه حسین مونس و محمد عبدالهادی ابوریده. لجنة التألیف و الترجمة و النشر. چاپ دوم.
- ۳۲- ولهاوزن، جولیوس. ۱۳۷۸ ش. الخوارج و الشيعة. ترجمه محمود رضا افتخارزاده. چاپ اول. نشر معارف اسلامی. قم.
- ۳۳- هاینتس هالم. ۱۳۹۴ ش. غنوصیان در الاسلام. ترجمه احسان موسوی خلخالی. چاپ اول. تهران: انتشارات حکمت.
- ۳۴- هاینتس هالم. ۲۰۰۳ م. الغنوصية في الاسلام. ترجمه رائد الباش. الطبعة الاولى. کولونیا، ألمانيا: منشورات الجمل.
- ۳۵- الهلابی، عبدالعزیز بن صالح. ۱۹۸۷ م. عبد الله بن سبأ دراسة للروایات التاريخية عن دوره في الفتنة. الكويت: جامعة الكويت.

Hodgson, M.G.S (1986). " ' Abd Allāh b. Saba' ". Encyclopaedia of Islam. ۱ (second ed.). Leiden: E. J. Brill.

The Caliph and Heretic: Ibn Saba' and The Origins of Shi,ism, leiden, boston, 2012.

Hitti, Philip K. History of the Arabs. (8th ed.; New York, 1963).

Hodgson, Marshal G.S. The Order of the Assassins. (The Hague, 1955).

Halm, Heinz. Die Islamische Gnosis: Die Extreme Shi'a und die Alawiten. (Zurich and Munich, 1982).

Friedlaender, Israel " ' Abdallah b. Saba', der Begrunder der Shi'a, und sein judischer Ursprung. "